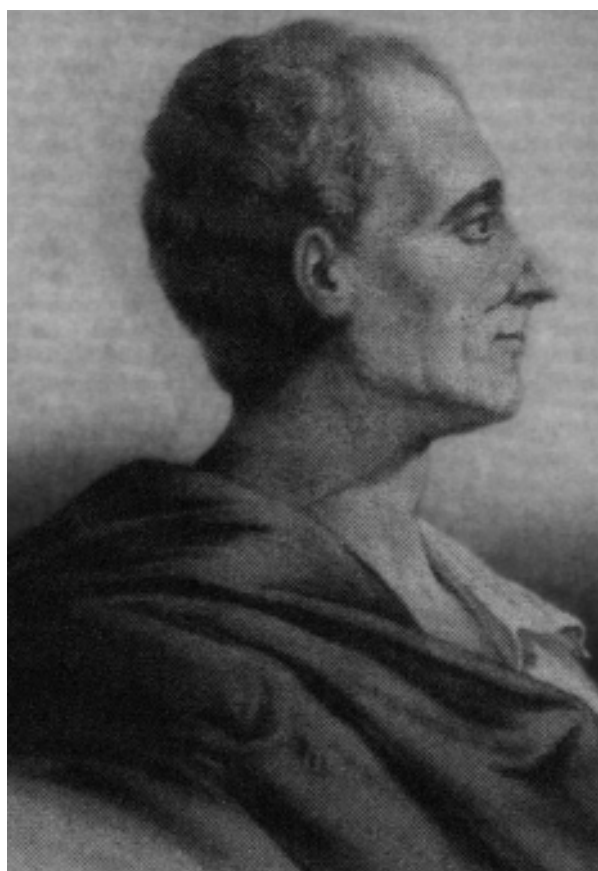

REVOLUTIONAIR VERVAL

en de conservatieve vooruitgang in
de achttiende en negentiende eeuw

Redactie
Thierry Baudet en Michiel Visser

1 | Montesquieu (1689-1755)

Arnold Heumakers

Inleiding

Het spreekt niet vanzelf om Montesquieu tot het conservatisme te rekenen. Hij geldt terecht als een van de meest vooraanstaande Verlichtingsfilosofen, en hoe conservatief was de Verlichting? De Verlichting kenmerkte zich door een geest van rationele kritiek, waarmee alles ter discussie werd gesteld en zo nodig bestreden, in het bijzonder de macht van de kerk en het gezag van openbaring en traditie. Een soortgelijke kritiek vinden we bij Montesquieu, die ervan overtuigd was dat alleen de rede een betrouwbaar criterium bood om de werkelijkheid te leren kennen en te beoordelen. Maar dat wil niet zeggen dat hij alles in zijn eigen tijd afwees, laat staan dat hij uit was op een alles omverwerpende revolutie.

Toen zo'n revolutie zich in 1789 aandiende, waren de grote Franse Verlichtingsfilosofen – Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau – al overleden. Het blijft een intrigerende vraag of en in hoeverre ze met die revolutie zouden hebben ingestemd. Feit is wel dat door menigeen hun namen werden aangeroepen om het verzet tegen het *ancien régime* te legitimeren. Vooral Montesquieu werd vaak genoemd, wat misschien niet zo verwonderlijk is omdat hij zich allereerst als politiek denker had gemanifesteerd. In het bijzonder zijn afkeer van het absolutisme en zijn pleidooien voor religieuze tolerantie vonden bijval, ook bij latere extremisten als Marat en Saint-Just. Naarmate de Franse Revolutie radicaliseerde, namen de verwijzingen naar de schrijver van *De l'esprit des lois* (1748) echter af. Het accent kwam meer te liggen op zijn gematigdheid, zijn gebrek aan politiek moralisme en zijn verdediging van de door de revolutie afgeschafte adellijke privileges. Uiteindelijk werd hij voornamelijk doodgezwegen – behalve door de tegenstanders van Robespierre's 'deugdzame' Terreur, die bij Montesquieu konden lezen dat zelfs de deugd grenzen nodig heeft. Montesquieu, in 1789 nog aangeprezen

als ‘de eerste klarenstoot van de Revolutie’, bleek ook heel goed bruikbaar als vroege geestverwant van de Contra-Revolutie³.

Met zijn ideeën kan men desgewenst diverse kanten op, al naar gelang de omstandigheden. Hoe conservatief zijn die ideeën dan wel? Werd Montesquieu pas postuum, met de komst van de Franse Revolutie, conservatief of is zijn denken ook al voordien zo te beschouwen? En hoe conservatief is hij tegenwoordig, in de (post-)moderne wereld van ‘mensenrechten’ en ‘democratie’, die mede als gevolg van de Franse Revolutie is ontstaan?

Biografie

Montesquieu werd op 18 januari 1689 geboren op het kasteel van La Brède nabij Bordeaux. Zijn familie behoorde tot de *noblesse de robe*, het deel van de Franse adel dat zijn titel te danken had aan een positie binnen de rechtspraak of het landsbestuur (minder oud dan de bloedadel van de *noblesse d'épée*). Zulke posities waren te koop, maar konden ook worden geërfd. Montesquieu, die bij zijn geboorte Charles-Louis de Secondat baron de la Brède heette, erfde de naam Montesquieu pas in 1716 van een oom, tegelijk met de positie van *président à mortier* bij het parlement van Bordeaux. Hoewel hij in 1726 zijn positie verkocht, bleef hij zich zijn leven lang *président* en Montesquieu noemen. Voor zijn politieke denken is deze achtergrond niet van belang ontbloot, omdat adel en parlementen bij zijn behandeling van de monarchie een cruciale rol zullen spelen als matigende tegenwichten van de koningsmacht. Onder het *ancien régime* hadden de parlementen tot taak de wetten van de koning te registreren, waardoor deze rechtsgeldigheid kregen. Zo konden de parlementen, door een wet tijdelijk tegen te houden, enige invloed uitoefenen op het landsbestuur. Verder fungeerden ze als rechtbanken. Gedurende zijn korte carrière als magistraat had Montesquieu het beheer van de gevangenis onder zijn hoede en moest hij toezien op de gerechtelijke marteling (vooral bedoeld om verdachten een bekentenis af te dwingen), een taak die hij verafschuwde. Daarnaast was hij in Bordeaux actief als lid van de plaatselijke *Académie*, waar hij diverse voordrachten hield over onderwerpen als de ‘oorzaak van de echo’, de ‘plichten’ en de ‘natuurlijke geschiedenis’.

In 1715 trouwde Montesquieu met een protestantse vrouw. Met

3 Zie Marcel Dorigny (red.), *Montesquieu dans la Révolution Française* 1. (Parijs/Genève, 1990). Préface.

haar kreeg hij een zoon en twee dochters, met wie hij naar eigen zeggen omging ‘als met mijn vrienden’ (MP⁴). Zijn leven lang reisde hij op en neer tussen de hoofdstad en zijn landgoed in de provincie, waar hij als wijnbouwer zijn immer precare financiële positie trachtte te verbeteren en waar hij zijn boeken schreef. Ondanks zijn rurale accent en zijn chronische verlegenheid was hij een graag geziene gast in de Parijse salons, zeker nadat hij in 1721 op slag beroemd was geworden met zijn brievenroman *Lettres persanes*. Hij nam deel aan de debatten in de *Club de l’Entresol* en in 1727 werd hij gekozen tot lid van de *Académie Française*. Ook kwam hij in contact met diverse Verlichtingsfilosofen, onder wie Voltaire, Fontenelle, Helvétius, D’Alembert, Buffon en Maupertuis; voor het magnum opus van de Franse Verlichting, de *Encyclopédie*, schreef hij een lemma over de ‘smaak’.

Tussen 1728-1731 maakte Montesquieu een rondreis door Europa, waarbij hij Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Italië aandeed. Vervolgens bezocht hij Holland (waar hij zich doodergerde aan de alomtegenwoordige geldzucht; zelfs als iemand hem de weg wees, moest daarvoor worden betaald⁵) en Engeland. In Engeland verbleef hij bijna twee jaar, hij werd er lid van de *Royal Society* en trad toe tot de vrijmetselarij. De grootste indruk maakten zijn bezoeken aan het Britse Parlement. Na terugkeer in Frankrijk schreef hij een bewonderend traktaat over de Engelse constitutie, met daarin zijn beroemde theorie van de scheiding der machten. Een en ander zou nadien een plaats krijgen in zijn hoofdwerk *De l’esprit des lois*. Het belang van deze *Grand Tour* kan moeilijk overschat worden. Niet alleen uit boeken, ook uit eigen ervaring leerde hij de wereld kennen in al haar diversiteit. En de reis leerde hem nog iets anders, getuige de volgende bekentenis: ‘Wanneer ik in een stad aankom, ga ik altijd naar de hoogste klokkentoren of naar een andere hoge toren, om vóór de delen het geheel te overzien; en als ik weer vertrek, doe ik

4 Montesquieu’s werken zullen als volgt worden afgekort: *Mes pensées*: MP (cijfer verwijst naar het nummer van de gedachten; het betreft de nummering van de ed. Barckhausen, die ook de volgorde in de *Pléiade*-editie van de *Oeuvres Complètes* bepaalt), *Lettres persanes*: LP (cijfer verwijst naar het nummer van de brieven), *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*: C (cijfer verwijst naar de hoofdstukken) en *De l’esprit des lois*: EL (Romeins cijfer verwijst naar de Boeken, Arabisch cijfer naar de hoofdstukken). Het Nederlands in de citaten is, waar voorhanden, ontleend aan de bestaande vertalingen; alle overige vertalingen zijn van de hand van de auteur.

5 Zie Montesquieu’s reisverslag in *Oeuvres complètes*, 1, p. 863.

hetzelfde, om mijn ideeën te fixeren⁶. Het lijkt wel of Montesquieu hier al de werkwijze beschrijft die aan *De l'esprit des lois* ten grondslag ligt, waarin een enorme hoeveelheid concrete gegevens van politieke, historische, culturele, economische en geografische aard als het ware van boven af in een redelijk verband wordt geplaatst.

In 1734 publiceerde hij een studie over de Romeinse geschiedenis (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*) en pas in 1748, nadat hij er twintig jaar aan had gewerkt, verscheen *De l'esprit des lois*. Montesquieu kreeg veel waardering van zijn verlichte geestverwanten. Maar weldra barstte de kritiek los: Jansenisten en Jezuiten hadden grote bezwaren tegen de weinig orthodoxe geest die uit Montesquieu's behandeling van de religie sprak. Hij werd beschuldigd van 'Spinozisme', destijds een synoniem voor atheïsme. Montesquieu, zelf eerder een deïst die in geval van twijfel 'hoopte' dat God zou bestaan (MP 615), verdedigde zich tegen deze aantijgingen. In Frankrijk met redelijk succes, maar hij kon niet verhinderen dat zijn boek in Rome op de Index werd geplaatst. Op zijn sterfbed in de winter van 1755, dat door kerkelijk en verlicht Europa nauwlettend in de gaten werd gehouden, zou hij zich desondanks hebben laten bedienen met de Laatste Sacramenten.

Cultuurrelativisme

'Hoe kan iemand Pers zijn?', krijgt een van de Perzische reizigers te horen in Montesquieu's *Lettres persanes*. De vraag, afkomstig van zijn Parijse gastheren, verwijst naar het meest in het oog springende thema van deze brievenroman: het verschil tussen de culturen en de daaruit voortvloeiende beperkingen en mogelijkheden. Montesquieu verplaatste twee Perzen naar de Franse hoofdstad en liet hen in brieven aan het thuisfront en aan elkaar vrijmoedig berichten over wat zij daar aantreffen. De vreemde blik van zijn Perzische reizigers bleek een handig middel om indirect zijn eigen kritiek te spuien. De absolute monarchie, de katholieke kerk, de overheidsfinanciën, het literaire leven, de libertijnse zeden, de gehoorzaamheid aan de mode, de haast van de Parijzenaars – het wordt allemaal met milde spot beschreven en beoordeeld.

Rica, een van beide Perzen, roept ergens uit: 'Wat zijn de mensen

6 Geciteerd bij Pierre Barrière, 'Montesquieu voyageur' in: *Actes du Congrès Montesquieu du 23 au 26 mai 1955 pour commémorer le deuxième centenaire de la mort de Montesquieu* (Bordeaux, 1956), p. 65.

toch ongelukkig! Ze zweven voortdurend tussen valse hoop en belachelijke angst, en in plaats van steun te zoeken bij de rede creëren ze monsters waar ze bang van worden, of schimmen die hen verleiden' (LP 143). De wereld wil bedrogen worden. In Frankrijk door 'tovenars' als de koning en de paus, in Perzië en in de rest van de islamitische wereld door oppermachtige sultans en molla's. Rica voelt zich steeds meer thuis in het verlichte Europa. Maar zijn oudere vriend Usbek slaagt er minder goed in zijn Perzische achtergrond van zich af te schudden. Door zijn vrouwen en eunuchen wordt hij bestookt met brieven, waarin zij de chaos schetsen die zijn vertrek in zijn harem heeft aangericht. Usbek beveelt zijn eunuchen zo nodig met geweld de orde te handhaven. Hoewel hij in andere brieven de despotie veroordeelt, ontgaat het hem dat hij zich tegenover zijn vrouwen en eunuchen zelf als een despoot gedraagt.

Usbek zit gevangen in zijn eigen mentale en culturele horizon, net als zo veel mensen. Montesquieu inspireert dit tot een pleidooi voor tolerantie en tot een cultuurrelativisme in de trant van zijn streekgenoot Montaigne, voor wie de beschaving der 'kannibalen' niet per se minder was dan die van hun Europese veroveraars⁷. In het verslag van zijn Europa-reis vat Montesquieu het nog eens samen: 'Mij dunkt dat je van de zeden en gewoonten van de volkeren, voor zover ze niet tegen de moraal in gaan, niet kunt zeggen dat de ene beter zijn dan de andere. Want volgens welke regel zou je moeten oordelen? Een gemeenschappelijke maat ontbreekt, afgezien van het feit dat elke natie haar eigen zeden tot regel maakt en op grond daarvan de andere beoordeelt'⁸. In dit citaat wordt de moraal van het relativisme uitgezonderd. Ook in de *Lettres persanes* blijkt er zo'n uitzondering te zijn: de rechtvaardigheid, die door Usbek wordt verdedigd als zijnde 'eeuwig' en 'onafhankelijk van wat door de mensen wordt geregeld' (LP 83).

Maar hoe eeuwig en onafhankelijk ook, of de rechtvaardigheid gehonoreerd wordt, blijft een zaak van de geschiedenis. Dat laat Usbeks verhaal (LP 11) over de 'Troglodieten' zien (vgl. Henry Adams, hoofdstuk 17), die na een fase van oorlog van allen tegen allen

7 Zie Montaigne, *Essais* 1, p. 31, 'Des cannibales'.

8 Montesquieu, *Oeuvres complètes*, 1, 767. Hoe ver het relativisme van Montesquieu kon gaan, toont de volgende 'gedachte': 'Termen als mooi, goed, nobel, groot, volmaakt zijn attributen van objecten, die relatief zijn ten opzichte van de wezens die ze waarnemen. Dit principe moet men goed in het hoofd prenten: het is de spons voor bijna alle vooroordelen' (MP 2062).

(Hobbes' weinig aantrekkelijke 'natuurtoestand') een rechtvaardige samenleving tot stand brengen, waarin ze elkaar steunen en respecteren als waren ze 'één grote familie'. Zodra hun getal echter te groot wordt, kiezen ze een koning, en dan treedt onherroepelijk het verval in. Het paradijs kan niet duurzaam zijn, temeer daar elders in de *Lettres persanes* bevolkingsaanwas als een van de gevolgen van fatsoenlijk, rechtvaardig bestuur wordt opgevoerd (LP 122). 'De wereld is niet bestendig', moet Usbek vaststellen (LP 113). En de mens is een ijdel wezen dat weinig oog heeft voor zijn eigen nietigheid en daardoor keer op keer zijn oude fouten herhaalt, luidt een andere conclusie die zich in deze brieven aan de lezer opdringt.

Historische wetmatigheid

Op speelse wijze lopen de *Lettres persanes* vooruit op enkele belangrijke thema's van *De l'esprit des lois*. In de *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, die Montesquieu in 1734 publiceerde, gaat hij minder speels te werk. Maar ook dit geschrift vormt een niet te verwaarlozen opmaat tot zijn hoofdwerk. Want Montesquieu schrijft geen gewone geschiedenis van Rome, hij denkt na over de causaliteit die in die geschiedenis werkzaam zou zijn. Aan de hand van de opkomst en ondergang van de Romeinse macht onderzoekt hij de verborgen wetmatigheid in het lot van volkeren en naties.

De keuze voor Rome was niet toevallig. Als zo veel van zijn tijdgenoten werd Montesquieu gefascineerd door de Oudheid: 'Cette antiquité m'enchante' (MP 444). Hij bewonderde de antieke republiek, die uitblonk in deugdzaamheid – waarmee hij niet zozeer de morele als wel de politieke deugdzaamheid bedoelde, de bereidheid van de burger om het algemeen belang boven het eigenbelang te stellen. Dankzij dit patriotisme was Rome een formidabele militaire macht geworden, die de omringende volkeren aan zich had onderworpen. Een heel verschil met de moderne tijd, waarin van heroïsche deugdzaamheid niets meer te bespeuren was en nog slechts het geld regeerde – Montesquieu schrijft het meer dan eens, en altijd met een ondertoon van nostalgie, hoewel iedere oorlogszuchtigheid hem vreemd was (MP 584, 1226, 1227).

In de *Considérations* wordt tegelijkertijd duidelijk dat Montesquieu's adoratie voor de Romeinen ook haar grenzen had. Van blinde bewondering was geen sprake, al helemaal niet als het om de keizertijd ging (vanaf 27 v.Chr.). Toch ziet hij in de overgang van republiek naar

keizerrijk ook continuïteit. De ‘esprit général’ blijkt niet te zijn veranderd en die typeert hij als een ‘meedogenloze mentaliteit’ (‘humour féroce’); het enige verschil was dat vroeger alleen de overwonnen vijanden wreed werden behandeld, in de keizertijd ook de eigen onderdanen. Zelf waren die onderdanen overigens geen haar beter, getuige hun voorliefde voor een bloeddorstig vermaak als het gladiatorengevecht. Bij geen enkele Romein bestond het besef van de ‘deugd die wij menselijkheid (*humanité*) noemen’ en die Montesquieu toeschreef aan de ‘zachtmoedige zeden’ van de moderneren en aan de invloed van een ‘meer matigende religie’, lees: het christendom (c 15).

De overgang van republiek naar keizerrijk beschouwde Montesquieu als een vorm van verval. Maar hij wilde vooral achterhalen *waarom* de deugdzame republiek was ontaard in een corrupt keizerrijk. In de kern komt het hierop neer: door alle veroveringen was het grondgebied steeds groter geworden en daaraan had de politiek zich moeten aanpassen. Rome was ten prooi gevallen aan haar eigen expansie. De Romeinen ‘overwonnen door hun grondbeginselen alle volkeren, maar toen ze daarin waren geslaagd, kon hun republiek niet langer blijven bestaan. Het was noodzakelijk de regeringsvorm te wijzigen en grondbeginselen die in strijd waren met de vroegere, veroorzaakten de val van hun grootheid’. Niet de fortuin regeerde de wereld, noch de Voorzienigheid, ook al zei Montesquieu dat laatste er niet met zo veel woorden bij: ‘Algemene oorzaken, hetzij van morele, hetzij van fysieke aard, zijn actief in elke monarchie en zij verheffen en handhaven haar of doen haar instorten. Alle gebeurtenissen zijn aan deze oorzaken onderworpen en als het toeval van een veldslag, met andere woorden een bijzondere oorzaak, een staat heeft vernietigd, dan was er een algemene oorzaak die ervoor zorgde dat die staat door één veldslag te gronde werd gericht’ (c 18).

Het was dit inzicht in het bestaan van een objectieve historische wetmatigheid, hier gedemonstreerd aan de hand van de geschiedenis van Rome, dat in *De l'esprit des lois* het uitgangspunt zou worden voor een rationeel begrip van de hele geschiedenis van de mensheid en van haar politieke organisaties.

De geest der wetten

Op het eerste gezicht lijkt *De l'esprit des lois*, met zijn meer dan achthonderd bladzijden, verdeeld over zes ‘delen’, eenendertig ‘boeken’ en honderden hoofdstukken, een monster van een boek. De argeloze lezer loopt groot gevaar te verdrinken in de talloze uitweidingen,

voorbeelden en anekdotes. Voltaire sprak van een ‘labyrint zonder draad’.⁹ Niet helemaal ten onrechte, maar al die duizelingwekkende details hebben wél een functie: ze vormen het materiaal waaruit de ‘geest der wetten’ wordt gedistilleerd. Anders dan voorgangers als Hobbes, Spinoza en Locke (die veel abstracter te werk gingen) onderzoekt Montesquieu de politiek zoals zij daadwerkelijk, in al haar historische en contemporaine variaties, bestond en functioneerde. Bij hem is de politieke filosofie voor het eerst een empirische wetenschap geworden, ook al voldoet zijn bewijsvoering niet overal meer aan de huidige methodologische eisen.

Wetten, zo lezen we in het eerste hoofdstuk van het eerste boek, zijn ‘de noodzakelijke verhoudingen die uit de aard der dingen voortvloeien’. Alles heeft zijn wetten, inclusief God. Aan de wereld ligt volgens Montesquieu niet een ‘blind lot’ maar een ‘oorspronkelijke rede’ ten grondslag: ‘De wetten zijn de betrekkingen (*rappports*) tussen die rede en al wat er is, alsook de betrekkingen tussen deze zijnswijzen onderling’ (EL I,1). De rationaliteit van al die betrekkingen tezamen noemt Montesquieu de ‘geest van de wetten’ (EL I,3). Zijn onuitgesproken voorbeeld is Newton, die met zijn gravitatieleer (de wet van zwaartekracht) de rationaliteit van de fysieke natuur in kaart had gebracht. Montesquieu’s wetten doen vaak denken aan de bewegingswetten van de nieuwe natuurwetenschap; ze beschrijven de verschijnselen zonder ze iets voor te schrijven. Wat uiteraard niet wil zeggen dat er geen prescriptieve positieve wetten zouden zijn, afkomstig van een wetgever, maar ook die wetten staan in nauwe relatie met de wetmatigheid van de hele geschiedenis.

De wetmatigheid is universeel, de concrete vorm die de positieve of politieke wetten aannemen is echter overal verschillend. Op twee manieren probeert Montesquieu orde aan te brengen in de chaos. In de eerste plaats door de diverse staatsvormen onder te verdelen in drie typen: de republiek, de monarchie en de despotie. In de tweede plaats door elke samenleving een eigen ‘*esprit général*’ toe te kennen. De term had hij al gebruikt in de *Considérations*, maar pas nu krijgen we precies te horen waardoor zij wordt gevormd: door ‘fysieke’ oorzaken als klimaat, aard en omvang van het grondgebied en bodemgesteldheid, én door ‘morele’ oorzaken als religie, geschiedenis, manieren, zeden en gewoonten. Deze ‘*esprit général*’ bepaalt welke staatsvorm het beste bij een samenleving past; bovendien heeft zij consequenties voor de wetgever. Om politieke wetten suc-

9 Voltaire, *LA,B,C* in: *Dialogues et anecdotes philosophiques* (Parijs, 1966), p. 256.